

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 008+316.758:316.4.063.6
DOI 10.32461/2226-3209.1.2023.277619

Цитування:

Копієвська О. Р. Проблематизація травми у європейському науковому дискурсі кінця XIX – початку XX ст.: культурно-історичний контекст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2023. № 1. С. 3–8.

*Копієвська Ольга Рафаїлівна,
доктор культурології, професор,
в.о. ректора Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-4537-4888>
okopievska@gmail.com*

Kopievska O. (2023). Problematisation of Trauma in European Scientific Discourse of Late XIX-Early XX Century: Cultural and Historical Context. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 1, 3–8 [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ТРАВМИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Мета статті – дослідити культурно-історичний контекст проблематизації феномену травми у європейському науковому дискурсі кінця XIX – початку XX ст., виявити вплив, роль і значення історичного дискурсу на проблематизацію травми. **Методологія дослідження** включає загальнонаукові принципи систематизації та узагальнення досліджуваної проблеми, які дали змогу визначити й науково обґрунтувати наявні теорії, концептуальні підходи до розуміння змісту поняття «травма». Мета й завдання статті зумовили застосування аксіологічного підходу, що дало можливість окреслити в розглянутих теоріях міждисциплінарний характер, встановити персоналізовані наукові позиції. Використання аналітичного методу сприяло виявленню концептуальних засад подальших наукових перспектив осмислення травми, травматизації в оптиці прикладного культурологічного знання. **Наукова новизна** полягає у встановленні теоретичних концепцій проблематизації травми у європейському науковому дискурсі кінця XIX – початку XX ст., окресленні культурно-історичного контексту досліджень. **Висновки.** Травматичні події, які переживають українці, відрізняються масштабністю і глибиною руйнації їх соціального та культурного аспектів життєдіяльності. Питання практичного виявлення та подолання травм актуальне для українського сьогодення і потребує активного наукового осмислення. Змістове наповнення теоретичної проблематизації травми пройшло шлях міждисциплінарного осмислення, входження до наукового інструментарію та предметного вивчення. Досліджені наукові підходи й концепції є теоретичним підґрунтям для розробки стратегій детравматизації в межах trauma studies як самостійної галузі прикладного культурологічного наукового знання.

Ключові слова: травма, травматизація, проблематизація травми, травматичний досвід.

Kopievska Olha, doctor of cultural studies, professor, acting rector National Academy of Culture and Arts Management

Problematisation of Trauma in European Scientific Discourse of Late XIX-Early XX Century: Cultural and Historical Context

The purpose of the article is to investigate the cultural and historical context of the problematisation of the phenomenon of trauma in the European scientific discourse of the end of the 19th and the beginning of the 20th century, to reveal the influence, role and significance of historical discourse on the problematisation of trauma. **The research methodology** includes general scientific principles of systematisation and generalisation of the investigated problem, which allowed defining and scientifically substantiating the existing theories, conceptual approaches to understanding the meaning of the concept of "trauma". The purpose and tasks of the article determined the use of an axiological approach, which allowed revealing the interdisciplinary nature of the considered theories, to reveal personalised scientific positions. The use of the analytical method helped identify the conceptual foundations for further scientific perspectives of the understanding of trauma, traumatisation from the perspective of applied cultural knowledge. **The scientific novelty** consists in the study of theoretical concepts of the problematisation of trauma in the European scientific discourse of the end of the 19th and the beginning of the 20th century, outlined the cultural and historical context of research. **Conclusions.** The traumatic events experienced by Ukrainians differ in the scale and depth of the destruction of the social and cultural

order of life and existence. The issue of practical identification and overcoming of injuries is relevant for the Ukrainian present and requires active scientific consideration. The meaningful filling of the theoretical problematisation of the trauma went through the path of interdisciplinary understanding and its entry into the scientific toolkit and its subject study. The researched scientific approaches and concepts are the theoretical basis for the development of detraumatization strategies within the framework of trauma studies as an independent field of applied cultural scientific knowledge.

Key words: trauma, traumatization, problematisation of trauma, traumatic experience.

Актуальність теми дослідження. Історія людства нараховує тисячоліття досвіду подолання фізичного болю і душевних страждань, яскравим свідченням чого є вже давньогрецька трагедія. Дослідження феномену травми в різних її модусах були сфокусовані до недавнього часу на великих соціальних потрясіннях, катастрофах і трагічних подіях, з якими зіткнулося людство впродовж XX і початку XXI століття: світові війни, революції, масові репресії, Голокост, Голодомор, економічні кризи, терористичні акти, природні та техногенні катастрофи й ін.

Російсько-українська війна: її раптовість, непередбачуваність, масштабність руйнації соціального та культурного порядку – кинула виклик самому існуванню України як держави й глибоко травмувала українське суспільство. Війна – це не лише загроза геополітичній суб'єктності України та самому її існуванню, а й потужний чинник трансформації архітектоніки сучасного світу, що сформувалася після Другої світової війни.

Небезпека, у якій перебуває український народ, особисті страхи, безпорадність і страждання, відчуття абсурдності всього, що відбувається, та індивідуального трагізму сьогоденного буття українців докорінно змінили спосіб життя і ставлення до нього нашого народу. Значна частина українців існує на межі травматичного буття і небуття, життя і смерті, здійснює надзусилля задля виживання та адаптації до трагічних обставин.

Війна спричинила багатомільйонний потік біженців за кордони України та внутрішню міграцію, а відірваність від місця постійного проживання зумовила появу такого явища, як емігрантський синдром. Мігрант є потенційним носієм культурної травми, оскільки його соціальний і культурний досвід може не відповідати тій ситуації, у якій він у конкретний момент перебуває.

Отже, російсько-українська війна, запустивши механізм травматизації українського соціуму, соціальних спільнот й окремих індивідів, перетворила українців на носіїв травми, а саму травму – на одну з актуальних практичних і теоретичних проблем усього комплексу вітчизняних соціально-гуманітарних наук.

Саме тому важливо окреслити теоретико-практичне підґрунтя доля розуміння і впровадження практик виявлення та подолання травматичного досвіду. Обговорення теоретичної продуктивності таких процесів, їх критичний аналіз потребують насамперед встановлення та осмислення відповідного понятійно-категоріального апарату. І саме в цій дискусії виявляється продуктивність звернення до першоджерел дослідження травми, що відповідає періоду становлення соціально-гуманітарних наук як самостійного виду знань.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання вивчення травми в європейському науковому дискурсі має ґрунтовні студії і теоретичні напрацювання, що позначені як вузькоспецифічною методологією окремих наук, так і міждисциплінарним підходом – від психоаналізу й до соціальних теорій та культурології. Серед найбільш знакових і вагомих варто назвати наукові праці З. Фрейда, К. Еріксона, П. Штомпки, Н. Смелзера, Дж. Александера, Р. Аєрмана, А. Тойнбі. Водночас коло дискусій та актуальність проблематики в цьому аспекті, особливо в умовах сьогодення, не є вичерпними та потребують подальшого вивчення.

Мета статті – дослідити культурно-історичний контекст проблематизації феномену травми у європейському науковому дискурсі кінця XIX – початку XX ст., виявити вплив, роль і значення історичного дискурсу на проблематизацію травми.

Виклад основного матеріалу. Наукові дискусії стосовно природи травми, її базових характеристик, механізмів впливу розпочинаються з другої половини XIX ст. Для означення включення травми в предметне поле наукового дискурсу та залучення до процесу культурного конструювання модерності найбільш адекватно, на нашу думку, підходить поняття «проблематизація», яке увів у науковий обіг французький філософ М. Фуко. Це поняття змістовно фіксує перетворення того чи іншого соціокультурного явища на предмет рефлексивного осмислення та раціонального аналізу; окреслює, що явище, у нашому випадку травма, не виникає «з нічого», а було наявне латентно й раніше, але здатне заявити про себе за умови наявності відповідних культурно-історичних умов. І такі умови в

європейському культурному просторі з'являються в контексті становлення модерного, індустріального суспільства. Перед аналізом культурно-історичного контексту проблематизації феномену травми здійснено критичний аналіз понятійно-категоріального апарату, який становить фундамент різних теорій травми. Як і багато інших термінів, що виникли ще в давнину й означили явища, супутні людині впродовж її соціального буття, травма (τραῦμα – рана, пошкодження) увійшла в лексикон давньогрецької мови на побутовому рівні, закріпившись у медичному контексті. Відповідно, слово «травма» походить від дієслова τίτροσκο – проколуювати, ранити, на що звертає увагу британський вчений і практичний психотерапевт Р. Пападопулос [3, 305].

Тривалий час травма залишалася маргінальним феноменом, що перебувало на периферії античної і середньовічної культур. Використання слово trauma в англійській мові зафіксовано в 1684 році згідно з Оксфордським словником англійської мови. І лише з другої половини XIX ст. поняття актуалізувалося в просторі західної (спочатку європейської) гуманітарної думки, зазнавши при цьому природної трансформації, що відповідало реаліям новітньої історії. Відбулася поступова еволюція змістового наповнення поняття – від вузького його тлумачення в медицині як несподіваного тілесного ушкодження, що супроводжується фізичним болем та негативними переживаннями, оскільки порушує функціонування суб'єкта, до застосування в психіатрії, психології і психоаналізі як психологічної (душевно-емоційної) рани, як нервового потрясіння, неврозу, пов'язаного з наслідками внутрішніх процесів різної етіології, коли порушується цілісність психологічної захисної мембрани людини, до широкого розуміння травми як соціокультурного феномену в межах соціально-гуманітарних наук: філософії, соціології, культурології, історії, мистецтвознавства та ін., що призвело до формування впродовж XX ст. різних теоретичних моделей травми й становлення trauma studies як самостійного напрямку наукового знання з практично безмежним полем інтерпретацій, що виникли навколо цього поняття.

Широкий діапазон використання цього поняття, його операціоналізація в різних галузях наукового знання зумовлені надзвичайно великим епістемологічним потенціалом останнього, високим ступенем емоційного завантаження (наповненості), а

відтак і можливістю численних конотацій і контекстів використання. «Травма, – вказує Р. Пападопулос, – це значно більше, ніж просто буденне розмовне слово та галузевий термін із різноманітними значеннями. Слово «травма» можна розглядати як образ, що пробуджує безліч емоцій, як явище з різноманітними супутніми факторами та наслідками, які виходять за межі психології і психіатрії. По суті, травма являє собою дискурс, що пронизує сприйняття та концептуалізацію та наділяє людей ідентичностями в ширших соціально-політичних контекстах» [3, 304].

Трансплантація поняття «травма» із медичного та психоаналітичного дискурсів до соціально-гуманітарних досліджень спричинила й продовжує зумовлювати численні дискусії. Так актуальними залишаються питання стосовно того, наскільки виправданим є використання медичної термінології в гуманітарних науках, як змінюється зміст (змістове наповнення) поняття в результаті його перенесення в іншу сферу наукового знання.

Неоднозначність використання поняття, його розмитість, мінливість, багатозначність і тому відсутність навіть спроб виробити одне чітке, спільне для всіх розуміння травми викликає проблеми. На це, здійснюючи огляд генеалогії цього поняття, звертає увагу Рут Лейс, і тому, на думку вченої, всі концепції травми вирізняє фундаментальна нестабільність» [8, 191]. А. Ассман у низці робіт також підкреслює парадоксальну суперечливість травми: «Як невіддільна частина людини вона залишається не асимільованою до структури особистості, а є чужорідним тілом, що підриває категорії традиційної логіки – як розрізнення внутрішнього і зовнішнього, так і присутності та відсутності» [1, 277].

Парадоксальність травми полягає ще й у тому, що вона «більше, ніж психічний або душевний стан; це переживання, які неможливо зафіксувати та впорядкувати засобами мови» [5, 86]. У цьому аспекті науковці перебувають у пошуках відповіді на питання стосовно можливості / неможливості перекладу травматичного досвіду на мову, постановка якого зумовлена розривом між інтерсуб'єктивністю слів і суб'єктивністю травматичного досвіду.

У другій половині XIX ст. під впливом другої технологічної революції продовжуються модернізаційні процеси, що визначають подальше становлення європейського індустріального суспільства; відбувається докорінна трансформація всіх сфер суспільного

буття та індивідуального життя: упровадження досягнень технічного прогресу у виробництво, формування ринкової економіки, інтенсивна урбанізація, створення якісно нової комунікативної структури завдяки поширенню телефону й телеграфу, відкриття в галузі природничих наук, медицини, процес медикалізації, винайдення і використання фотографії.

Технічні інновації позначилися на соціальному становищі людей, зумовили зростання соціальної мобільності, актуалізували питання матеріального забезпечення і комфорту, проблеми індивідуального та соціального здоров'я. А в контексті політичних революцій, що зруйнували усталену соціальну структуру, змінили владу необмежених автократій, надавши демократичного імпульсу політичній системі, поставили на порядок денний проблеми прав і свобод людини, гендерної і сексуальної емансипації. Усе це трансформує систему цінностей, продукує нові культурні норми, соціальні орієнтири й стандарти поведінки європейців.

У процесі секуляризації, яка стала невід'ємним атрибутом європейської цивілізації, відбувається модерна конфігурація теолого-політичної проблеми, що призводить до зміни місця і ролі релігії, відокремлення церкви від держави, унаслідок чого різні сфери життєдіяльності соціуму, зокрема культура й мистецтво, виводяться з-під контролю релігійних інститутів. Секуляризація супроводжувалася втратою значення в житті сакральних-символічних форм, розвитком світського начала, формуванням раціонального мислення та раціоналізацією соціального й духовного життя. Відомий християнський богослов Х. Кокс стверджував: «Секуляризація – це звільнення людини від опіки релігійних і метафізичних систем, заміна їх інтересів: людина відвертається від інших світів і повертається до цього світу» [2, 48–49].

Сучасний канадський філософ Ч. Тейлор, осмислюючи особливості секулярності, про ознаки якої йшлося вище, додає головну, яка важлива для нашого дослідження, оскільки дає змогу розглянути травму в новому ракурсі. Вчений стверджує, що секулярність – це передусім сама матриця нашого сприйняття як самих себе, так і навколишнього світу, особлива конфігурація всього контексту розуміння, що визначає наш моральний, духовний і релігійний досвід. Вона задає контури наших духовних пошуків. Отже, Ч. Тейлор пропонує розглядати секуляризацію як процес вироблення певних ментальних

конструктів (construals), що формують таке середовище нашого повсякденного сприйняття, яке, з одного боку, вкрай ускладнює саму можливість віри, а з іншого – робить невіру вибором за умовчанням. Ч. Тейлор при цьому стверджує, що попри домінування на Заході секулярної форми культури, яка виникла в модерну добу, інтерес та повага до релігійних цінностей і духовних орієнтацій не були еліміновані з цієї культури остаточно [4, 135].

Європейські філософи-просвітителі, будучи провідними драйверами секуляризму й раціоналізму, сприяли десакралізації базових світоглядних структур, норм, цінностей, ідеалів, що ґрунтувалися на християнській традиції, і тим самим формуванню нового, відмінного від релігійного типу сакральності – світської раціоналістичної системи цінностей, в основі якої позитивне раціональне мислення. У дискурсі цієї системи дійсність сприймається не як сакральна-недоторкана даність, а як матеріал для активного перетворення, удосконалення, раціоналізації, розбудови нового суспільного буття. А визначальними ціннісними орієнтаціями будь-якої продуктивної діяльності стають досягнення успіху, прогресу, саморозвитку. Це останнє, відповідно, забезпечують мобільність і динамічність, творча активність і відповідальність, пунктуальність, розрахованість і точність, тобто цілораціональність у веберівському розумінні.

Розвиток і досягнення природничих наук сприяли десакралізації природного, безпосередньо цього порядку речей та утвердженню, з одного боку, експерименту як нової культурної установки, а з іншого – нової критико-рефлексивної установки.

Формування зрілої, рефлексивної свідомості в соціально значущому масштабі історично пов'язане і зі становленням класичної парадигми науки, у межах якої розвиваються медицина, психіатрія, а згодом і психоаналіз, де проблема травми, і насамперед психічної, стає однією з провідних.

Водночас на тлі процесу секуляризації та інституціоналізації медицини як самостійного органу «дисциплінарної влади» (М. Фуко) загострюється протистояння цього вже модерного інституту з католицькою церквою, інститутом традиційного суспільства.

В індустріальному суспільстві відбувається поступова зміна диференціації з вертикальної та ієрархічної, характерної для традиційного суспільства, на горизонтальну та функціональну, встановлюється новий антиієрархічний принцип диференціації і формується нова соціальна система.

Функціональна диференціація як основоположний принцип сучасного, модерного суспільства здійснила, на нашу думку, один з визначальних впливів на проблематизацію феномену травми.

Варто зауважити, що в другій половині XIX ст. модерне функціонально диференційоване суспільство перебувало в процесі становлення. У структурно-функціональних термінах соціальна система – це складно організована цілісна сукупність взаємопов'язаних інваріантних структурних елементів (підсистем), що функціонують за власними законами, виконують певні функції та взаємодіють із зовнішнім, природним середовищем. Лише вибудовувалися різні автономні функціональні системи, формувалася їхня структура: політична, економічна, фінансова, виробнича, наукова, технічна, художня, серед яких і медична. І тому поворотна, «інституційна подія» для дослідження феномену травми – формування медицини як інституту. В цей самий час в Європі відбувається і процес медикалізації, на важливість якої в соціальному аспекті звертає увагу М. Фуко [7, 79].

Індустріалізація супроводжувалася активною урбанізацією, зростанням чисельності власне міст і міських жителів. У складноорганізованому соціальному просторі міста підвищується напруга індивідуального життя, зумовлена як швидким темпоритмом господарського, професійного й суспільного життя, так і калейдоскопічною зміною зовнішніх та внутрішніх вражень, що пробуджує відчуття небезпеки й загроз. Анонімність соціальних зв'язків призводить до втрати душевності в стосунках з іншими людьми, знижує толерантність та емпатію, спричинюючи постійну нервову напругу й появу різних нервових розладів. Невипадково із середини XIX ст. найпоширенішими неврологічними захворюваннями стають істерія і неврастенія.

Урбанізація та модернізація не тільки призвели до більш жорстоких психічних і фізичних травм, а й дестабілізували сприйняття світу людиною. С. Бак-Морс описує це як стан анестезії: «Синестетична система налаштована відображати технологічні стимули, щоб захистити як тіло від травми нещасного випадку, так і психіку від травми перцептивного шоку. У результаті система змінює свою роль. Її мета – приголомшити, вразити організм, притупити почуття, придушити пам'ять: когнітивна система синестезії стала швидше анестезією» [6].

Якщо в традиційному суспільстві нервову й психологічну напругу знімали за допомогою ритуалу, то модернізація як інтенція до нового, прагнення швидких змін протистояла орієнтації на традиції як прояву консерватизму. У цьому аспекті надзвичайно гостро постало питання пошуку засобів зняття подібної напруги й лікування численних неврозів.

Отже, і модернізаційні процеси негативно впливали на нервову систему людини, оскільки випереджали її психічні можливості та запустили в культурі «нервові механізми», що виражали загострене відчуття світу і створювали нові моделі його сприйняття. Характерною ознакою часу стають численні нервові й психічні захворювання, серед яких на перший план виступає істерія, означена як «хвороба століття», «сучасний невроз» або «великий невроз». І саме ця хвороба вплинула на проблематизацію феномену травми в процесі концептуалізації цього явища в різних галузях наукового знання.

Наукова новизна статті полягає у встановленні теоретичних концепцій проблематизації травми у європейському науковому дискурсі кінця XIX – початку XX ст., окресленні культурно-історичного контексту досліджень.

Висновки. Травматичні події, які переживають українці, відрізняються масштабністю і глибиною руйнації соціального та культурного аспектів життєдіяльності. Саме культурна травматизація призвела до порушення звичних для людини життєвих станів і цінностей, втрати емоційних сил та енергії, спотворила її усталене світосприйняття, суттєво знизила соціальну активність, працездатність, деформувала систему цінностей і норм. У багатьох українців наслідками травматизації є послаблення, а в деяких випадках і повна зневіра в майбутньому. Питання практичного виявлення і подолання травм актуальне для українського сьогодення та потребує активного наукового осмислення. Адже травма є важкою життєвою ситуацією, яка вимагає мобілізації ресурсів особистості, що супроводжується негативними переживаннями, почуттям невизначеності, порушенням базової довіри до світу, сумнівом у справедливості того, що відбувається, і найчастіше ослабленням особистісної безпеки. Людина зазнає травм у будь-якій сфері своєї життєдіяльності несподівано, що змушує її змінювати тактику, а іноді й стратегію життя.

Дослідження травми пройшли шлях від її осмислення в межах медичного та психоаналітичного дискурсів й означення у вузькому розумінні через розширення

змістового наповнення поняття травми і його входження до наукового інструментарію та предметного вивчення в різних соціально-гуманітарних дисциплінах, де наявні різні інтерпретації цього феномену при збереженні авторитетності психоаналітичного напрямку, до усвідомлення необхідності розробки стратегій детравматизації в межах trauma studies як самостійної галузі прикладного культурологічного наукового знання.

Стаття підготовлена в межах реалізації проекту Erasmus+ «Академічна протидія гібридним загрозам» (Academic Response to Hybrid Threat, WARN) 610133-EPP-1-2019-1-FI-EPPKA2-SVHE-JP, що фінансується за підтримки Європейської комісії.

Література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім.: К. Дмитренко, Л.Доронічева, О.Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
2. Кокс Х. Епоха Мирського Града. Луцьк, 2000. 269 с.
3. Пападопулос Р. У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання / пер. з англ.: І. Бодак, Н. Яцок. Київ : Лабораторія, 2023. 416 с.
4. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / пер. з англ. О. Панич. Київ : Дух і Літера, 2013. 664 с.
5. Brown, K. Golden & Bettina G. Bergo (eds.). The Trauma Controversy: Philosophical and Interdisciplinary Dialogues. Philosophy of the Social Sciences Series. Albany: SUNY Press, 2009. 280 p.
6. Buck-Mors S. Aesthetics and Anaesthetics: Walter Benjamin's Art work Essay Reconsidered. URL:

<http://susanbuckmorss.info/text/aesthetics-and-anaesthetics-part-i> (дата звернення: 07.01.2023).

7. Foucault M. Intellectuals and Power, in D. F. Bouchard (ed.). Language Counter-Memory, Practice, Cornell U.P., 1977. 144 p.

8. Ruth L. Trauma: A Genealogy. Chicago, London, 2000. 318 p.

References

1. Assman, A. (2012). Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory Kyiv: Nika-Center [in Ukrainian].

2. Koks, H. (2000). The Age of Myrsky Grad. Lutsk [in Ukrainian].

3. Papadopoulos, R. (2023). In a strange house. The trauma of forced displacement: the path to understanding and recovery. Kyiv: Laboratory [in Ukrainian].

4. Taylor, C. (2013). Secular age. Book one. Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian].

5. Brown, K. Golden & Bettina G. Bergo (eds.) (2009). The Trauma Controversy: Philosophical and Interdisciplinary Dialogues. Philosophy of the Social Sciences Series. Albany: SUNY Press [in English].

6. Buck-Mors, S. Aesthetics and Anaesthetics: Walter Benjamin's Art work Essay Reconsidered. Retrieved from: <http://susanbuckmorss.info/text/aesthetics-and-anaesthetics-part-i> [in English].

7. Foucault, M. (2004). Intellectuals and Power, in D. F. Bouchard (ed.), Language Counter-Memory, Practice, Cornell U.P. [in English].

8. Ruth, L. (2000). Trauma: A Genealogy. Chicago, London [in English].

Стаття надійшла до редакції 05.01.2023

Отримано після доопрацювання 07.02.2023

Прийнято до друку 14.02.2023